

NAQÍL-MAQALLARDAĞÍ ETIKALÍQ KONCEPTLERDÍN MILLIY-MÁDENIY ÓZGESHELİKLERI

Muratbaeva Umida

Berdaq atındıǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi kunda tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lib kelayotgan konsept termini, turli davr olimlarining konsept borasida bergan ta'riflari, shuningdek, naql-maqollardagi konseptlarning milliy ma'daniy xususiyatlari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, koncept, lisoniy tasvir, paralingvistika, tushuncha.

Sonıǵı jıllarda dúnya til biliminde jańa baǵdarlar júzege keldi hám tilshi ilimpazlar bul baǵdarlardı arnawlı túrde izertlemekte. Atap aytqanda, eń aktual jónelisler qatarına sociolingvistika, kognitiv lingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya, paralingvistika, etnolingvistika, antropolingvistika sıyaqlı ilim baǵdarların atap ótiw orınlı. Sonın ishinde, kognitiv lingvistika óziniń keń mashstablılıǵı menen ajıralıp turadı.

Zamanagóy kognitiv lingvistikanın hám lingvokulturologiyanın tiykarǵı atamalarınan biri bul - koncept termini bolıp tabıladı. Koncept termini insannın oylaw ózgeshelikleri hám onın máseleleri menen qızıǵıwshılardıń dıqqatın ózine qaratpaqta. Koncept túsiniǵın kóplegen ataqlı tilshi ilimpazlar keń túrde izertlep, olardıń hárbiri bul termin yamasa túsinikti túrlishe individual tárizde sıpatlaǵan.

Kognitiv lingvistika (inglisshe, cognize-biliw, ańlaw, túsiniw) [6] filosofiyadaǵı biliw teoriiyası menen sheklenip qalmastan, tildi oylaw menen baylanıstırıp, onın payda bolıwındaǵı psixologiyalıq, biologiyalıq hám neyrofiziologiyalıq táreplerdın sociallıq, mádeniy hádiyseler menen ajıralmas baylanıslılıǵın tereń izertleydi.

Uǵım, túsiniw qanday da bir predmettin mánilik, mazmunlıq qásiyetleriniń jıyınıǵı bolsa, *koncept* – xalıqlıq bolmısqa tiykarlangan mentallı bilim jıyındısı. Koncept lingvistikada hár tárepleme izertlenilmekte. Atap aytqanda, V.I.Karasik, Z.D.Popova, I.A.Sternin [1] sıyaqlı ilimpazlardın miynetlerin atap ótiw orınlı. Koncept xalıqlıq dástúr, folklor, din, kórkem óner sıyaqlı faktorlardın óz ara qatnası nátiyjesinde júzege keledi.

Konceptosfera – xalıqlıq retke keltirilgen konceptler jıyındısı, oylawdın informaciyalıq bazası. Sonday-aq, kognitivlik terminlerdın qısqasha sózliginde mınaday anıqlama berilgen: «Koncept uǵımı adamnın oylaw háreketi menen tájiriybesin, bilimin bildiretuǵın, dúnyanı ańlawdın adamzatlıq tájiriybesi hám bilim «kvantın» tanıtıwshı mániler. [4:543]

Sonlıqtan da, konceptlik ózgesheliklerdi lingvistikalıq jaqtan analizlew áhmiyetli máselelerden bolıp, til biliminde qollanıwshı konceptlerdın dúziliw

úlgisin Yu.S. Stepanov: «1) tiykarǵı belgisi; 2) qosımsha (tariyxıy) belgisi; 3) sóz formalar arqalı berilgen mánisi (ishki forması)» dep ajıratadı. Bul terminniń túsiniqliligin ele de arttırıw maqsetinde «hárbir mádeniyattıń óz ishinde koncepttiń qollanıw dárejesi birdey emes, sonlıqtan koncepttiń tiykarǵı belgisi tildi qollanıwshılardıń barlıǵı ushın áhmiyetli bolıp; qosımsha (tariyxıy) belgisin ayırım jámiyetlik topar wákilleri túsinedi, al ishki formasın yamasa etimologiyasın túsiniw alımlarǵa tiyisli»- deydi. [5;44]

Kognitiv lingvistika psixologiyadaǵı túsiniq hám koncept birlikleri menen tikkeley is júritedi. Koncept túsiniǵı tiykarında máni hám obraz jatadı.

Dúnyanıń álem kórinisi tikkeley olardıń insanlar sanasındaǵı logikalıq ańlatılıwı menen tolıq sáykes keledi. Bul máseleni keń hám tereń ilimiy tárepten úyreniw hám baqlaw lingvokulturologiya hám lingvokognitologiya menen baylanıslı. Kognitiv lingvistika tarawındaǵı ilimpazlardıń kópshiligi kognitiv lingvistikanıń tiykarǵı túsiniqleri dep biliw kategoriyası, biliwdiń túrleri hám olardıń tilge tiyisli sáwleleniwini esaplaydı.

Qaraqalpaq naqıl-maqallarında túrli etikalıq ózgesheliklerdi ózinde sáwlelendirgen qatarlar júdá kóp. Atap aytqanda, «Duz ishken jerińe jamanlıq etpe», «Qonaq az otırıp, kóp sınaydı», «Bersen - alasań, Barsań – kóreseń», «Peyli tardıń - qolı tar» «Qonaq qoydan juwas», «Jaǵımsız qonaq jatar waqta keledi» sıyaqlı naqıl-maqallarda qaraqalpaq xalqınıń dástúrlerinen hám xalıq arasındaǵı «jazılmaǵan nızamlılıqlar»dı kóriwge boladı.

Malımdı alsań al,

Peylimdi alma.

Qaraqalpaq xalqınıń keńpeyilligi, awızbirshiligi etikalıq normalardı eń tiykarǵı orınlardan biri dep esaplaytuǵınlıǵın usı qatarlar arqalı da ańlawǵa boladı. Óytkeni, jaqsı peyilge iye insan óziniń ruwxıy baylıǵın heshqanday materiallıq baylıq penen teńlestirmeydi hám alıstırmaydı.

Kelin kelse ayday,

Qas kirpigi jayday,

Qarshında bir zatı joq,

Ne qılıp keldi eken uyalmay.

Bul qatarlar xalıq dástanlarında da jiyi qollanıladı. Xalıq arasında dástúrge aylanǵan kelinniń júgi haqqında az hám saz pikirler berilgen. Bul qatarlar arqalı da qaraqalpaq xalqınıń milliy etikalıq tiykarǵı ózgesheliklerin kóriwge boladı.

Juwmaqlap aytqanda, etikalıq konceptlerdiń tiykarǵı ózgeshelikleri tikkeley insannıń biliw procesi menen baylanıslı. Yaǵnıy, sol xalıqtıń milliyligin, dástúrlerin, ádep-ikramlılıq normaların qay dáejede ańlap túsiniw menen baylanıslı. Etikalıq konceptlerdiń túrli ózgesheliklerin analizlew búgingi til biliminiń aktual máselelerinen. Óytkeni, xalıqtıń milliyligin házirgi zamanagóy jámiyettegi

ózgeshelikler menen salıstırmalı túrde úyreniw hám jas áwladqa uqtırw tiykarǵı wazıypalarımızdan bolıp esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: Культурные концепты. – Волгоград – Архангельск, 1996.

2. Кирилина А.В. Гендер: Лингвистические аспекты (монография) – Москва: Ин-т социологии РАН, 1999.

3. Краткий словарь когнитивных терминов / Под ред. Е.С.Кубряковой. – М.: Издательство МГУ, 1996.

4. Маслова В.А. Лингвокультурология. издание. – М.: Академия, 2004.

5. Rzamuratova Z. Xalıq dástanlarında «qaraqalpaq hayalı» konceptiniń sáwleleniwı // “O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: Amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 2023.

6. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 1997.

6. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug’ati. – Toshkent: FAN, 2002.